

Genootschap Flevo

VERSLAG

'Kunst(werken) in Flevoland'

Evenement met lezingen en excursies

6 juni 2014

Het evenement 'Kunst(werken) in Flevoland' werd georganiseerd door Genootschap Flevo in samenwerking met De Barak/Kwartiermakerschap 7e landschapskunstwerk, cASLa, Erfgoedvereniging Heemschut Commissie Flevoland, het Nieuw Land Erfgoedcentrum, de Vrienden van Nieuw Land (het Flevofonds) en het Steunpunt Archeologie en jonge Monumenten Flevoland.

Het evenement werd financieel mede mogelijk gemaakt door het Prins Bernhard Cultuurfonds tFlevoland.

In deze rapportage zijn de voordrachten samengevat. Van de excursies is een reisverslag opgenomen. Meer foto's zijn te vinden op www.genootschapflevo.nl.

Inhoudsopgave

Lezingen

Welkom	3
<i>Andries Greiner, voorzitter Genootschap Flevo en dagvoorzitter</i>	
Kunst en erfgoed	4
<i>André van Holk, coördinator Steunpunt Archeologie en jonge Monumenten Flevoland</i>	
Tot hier en niet verder? De museale erfenis van De Verbeelding en Museum De Paviljoens	5
<i>Demelza van der Maas, cultuurwetenschapper, docent en onderzoeker aan de Vrije Universiteit Amsterdam</i>	
PIER+HORIZON, het 7e landschapskunstwerk in Flevoland	7
<i>Paul de Kort, beeldend kunstenaar</i>	
Kunst in de ruimte van Almere	8
<i>Ans van Berkum, directeur cASLa</i>	
Slotwoord	10
<i>Andries Greiner, voorzitter Genootschap Flevo en dagvoorzitter</i>	

Excursies

Reisverslag van de noordelijke excursie	11
<i>Een excursie naar o.a. Nagele, de noordpunt van Schokland, de locatie van het toekomstige zevende landschapskunstwerk en het noordelijk deel van Oostelijk Flevoland.</i>	
Reisverslag van de middenexcursie	12
<i>Een excursie naar o.a. kunstprojecten in Lelystad, het gemaal Lovink, Sea Level van Richard Serra, de panelen van Alfred van Werven in Dronten en het Observatorium van Robert Morris.</i>	

Dagvoorzitter Andries Greiner aan het woord (foto Monavid).

‘De schatten van Flevoland kennen, erkennen en herkennen’

Welkomstwoord door Andries Greiner

Andries Greiner, voorzitter van Genootschap Flevo, opent als dagvoorzitter het woord en heet de aanwezigen welkom namens maar liefst zeven organisaties: Genootschap Flevo, De Barak/ Kwartiermakerschap 7e landschapskunstwerk, cASLa, Erfgoedvereniging Heemschut Commissie Flevoland, het Nieuw Land Erfgoedcentrum, de Vrienden van Nieuw Land en het Steunpunt Archeologie en jonge Monumenten Flevoland. Het programma is een coproductie met de genoemde zeven organisaties onder leiding van Marika Gauthier en André Geurts, beide bestuursleden van Genootschap Flevo.

In de andere provincies moeten we vaak uitleggen dat we óók kunst hebben en dan worden we als Flevolandse meewarig aangekeken. De realiteit is echter dat we werkelijk iets te bieden hebben: onze landschapskunst, maar ook allerlei kunstwerken. In een viertal lezingen zullen verleden, heden en toekomst van de kunst(werken) in Flevoland aan bod komen.

André van Holk spreekt over kunst en erfgoed (foto Monavid).

'Kunst, gecombineerd met erfgoed, is eigenlijk heel kwetsbaar'

André van Holk, coördinator Steunpunt Archeologie en jonge Monumenten Flevoland

André van Holk neemt de aanwezigen mee in de uitdagingen die in Flevoland spelen op het snijvlak tussen 'kunst' en 'erfgoed'. De relatie tussen kunst en erfgoed kan verschillende vormen hebben. Flevolandse voorbeelden illustreren deze combinaties en geven ons zicht op de bedreigingen daarvan.

Als uitgangspunt hanteert André van Holk de volgende definities:

Kunst - Met het vervaardigen van kunst onderscheidt de mens zich van andere organismen. Kunst is een subjectieve expressie van ideeën van de kunstenaar over ons bestaan, met het doel de zintuigen of geest te prikkelen.

Erfgoed - Uit het verleden geërfde materiële en immateriële bronnen (historisch, archeologisch, bouwkundig of landschappelijk), door menselijk handelen ontstaan, die de samenleving wil doorgeven en bewaren voor huidige en toekomstige generaties als referentie- en identificatiekader.

Tussen kunst en erfgoed bestaan verschillen én overeenkomsten. De overeenkomsten:

- 1) Beide zijn dynamisch en niet vastomlijnd;
- 2) Bij beide geldt de intentie om er zorgvuldig mee om te gaan (hoewel dat niet altijd lukt);
- 3) Beide zijn toekomstgericht en willen iets nalaten aan toekomstige generaties.

De verschillen:

- 1) Erfgoed heeft betrekking op het verleden, terwijl kunst op zowel het heden als het verleden betrekking kan hebben;
- 2) Kunst geeft uitdrukking aan een bepaalde visie en is bedoeld om emoties of reflectie op te wekken, maar erfgoed is doorgaans niet met dat doel tot stand gekomen;
- 3) Erfgoed draagt meer dan kunst bij aan een gevoel van verwantschap. In de woorden van Hans Goedkoop: *'Het historisch besef heeft geen rationele grond, maar stelt ons in staat om verbondenheid te voelen met onze familie en voorouders en geeft ons een gevoel van oorsprong en richting.'*;
- 4) De beschermingsregimes voor kunst zijn kwetsbaarder dan die voor erfgoed.

De relatie tussen kunst en erfgoed kan verschillende vormen hebben: kunst als erfgoed, kunst als onderdeel van erfgoed en kunst als markering van erfgoed.

Kunst als erfgoed

Monumentaal fries van Alfred van Werven (Dronten): Het 75 meter lange en 1,25 meter hoge fries sierde het interieur van het voormalige gemeentehuis van Dronten en verbeeldde de aanleg, ontginning en ingebruikname van de provincie Flevoland. De gemeente verkeerde in het ongewisse over de cultuurhistorische en artistieke waarde van het werk, dat niet officieel tot erfgoed was benoemd. Dit toont ook meteen de kwetsbaarheid van dit soort kunst. Bij de sloop wist de sloper het te redden van de vernietiging, waarna het fries een plek kreeg in Leisure World in Dronten. Echter, komt het daar tot zijn recht?

Excursiegangers bekijken het fries van Alfred van Werven in Leisure World in Dronten (foto Elias Tieleman).

Kunst als onderdeel van erfgoed

Kantoorgebouw De Waterwijzer (Lelystad): Markant kantoorgebouw op palen, dat in 2012 is gesloopt. Het trappenhuis was voorzien van prachtige schilderijen, die bij de sloop zijn verdwenen en nooit zijn gedocumenteerd. Het tekent de kwetsbaarheid van dit soort kunstwerken.
Voormalig postkantoor (Emmeloord): Op de gevel van dit gebouw is als kunstwerk een baksteenrelief aangebracht. In het interieur bevonden zich ook schilderijen op de wanden (nog steeds?). Het gebouw, waarin tegenwoordig een apotheek is gehuisvest, heeft geen monumentale status. Daarmee zijn de kunstelementen ook kwetsbaar. Als het gebouw wordt gesloopt, zijn de kunstwerken ook verdwenen.
Gemaal Lovink (Biddinghuizen): Aan de buitengevel van dit gemaal bevindt zich het reliëf *Land en water*, dat een visser en een boer

verbeeldt die elkaar de hand reiken over de dijk, een typisch wederopbouwkunstwerk. Het gemaal heeft de status van rijksmonument, waarbij het reliëf expliciet is genoemd. Een voorbeeld waarbij kunst in erfgoed goed beschermd is!

Kunst in het landschap

De Aardzee van Piet Slegers (Vogelweg): De kunstenaar heeft voor dit kunstwerk inspiratie geput uit de drooglegging van de Zuiderzee. Het werk is een eenheid tussen land en water. De vraag is echter: hoe goed is dit eigenlijk beschermd?

Sea Level van Richard Serra (Zeewolde): Dit monumentale kunstwerk, bestaand uit twee 200 meter lange betonnen muren, bleek kwetsbaar te zijn vanwege afbladderende verf en afbrokkelend beton. Het kunstwerk is door de gemeente overgeschilderd met een verfsort, waardoor een deel van de betonnen uitstraling is verdwenen.

Diego Rivera in de Sovjet-Unie van Jan van de Pavert (Zeewolde): Fresco met communistische invloeden, aangebracht in een klein gebouwtje en geschonken door het Prins Bernhard Cultuurfonds Flevoland. Het gebouw was aanvankelijk open, maar vanwege beschadigingen aan het kunstwerk werd er een hek voor geplaatst. De ruimte achter het hek wordt nu verwaarloosd. Er ligt rommel en het fresco is ondanks het hek weer beschadigd geraakt. Het hek heeft, ondanks het ogenschijnlijke nut, de uitstraling van het kunstwerk geen goed gedaan.

Observatorium van Robert Morris (Swiferringweg): Een bekend landschapskunstwerk, waarvan bij het ontstaan is gezegd dat er vrije zichtlijnen dienden te zijn en te blijven bestaan. Tegenwoordig is er van vrije zichtlijnen geen sprake meer. Land-art is dus kwetsbaar.

Kunst als markering van erfgoed

Een meer kunstmatige combinatie van kunst en erfgoed zijn de kunstwerken die in de gemeente Almere op diverse scheepswrakken als markering zijn aangebracht. In de gehele provincie Flevoland zijn scheepswrakken gemarkeerd met de zogenaamde 'scheepswrakkenpalen'.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat kunst, gecombineerd met erfgoed, feitelijk heel kwetsbaar is. Het behoud daarvan is een lastige kwestie.

'Politici en musea in Flevoland hadden een fundamenteel andere visie op de rol van kunst in de samenleving'

Demelza van der Maas, cultuurwetenschapper, docent en onderzoeker aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Demelza van der Maas neemt de aanwezigen mee terug naar de jaren tachtig, een periode waarin de Flevolandse ambities op het gebied van kunst torenhoog waren. Tussen de jaren tachtig en 2013 is de positie van de musea voor beeldende kunst in de polders echter drastisch veranderd. Wat is er gebeurd?

In 1985 formuleerde de gemeente Almere, op dat moment de nieuwste stad van Nederland, in de eerste Kunstnota haar ambities op het gebied van kunst: de gemeente wilde een kunstcollectie opbouwen die zou kunnen concurreren met de andere grote steden van Nederland. In schril contrast hiermee is 2013, het jaar waarin Museum De Paviljoens in Almere moet sluiten. De collectie wordt in allerijl bij andere musea ondergebracht. Almere kondigt aan vanaf nu alleen kunstuitingen te ondersteunen die kunnen rekenen op een breed maatschappelijk draagvlak.

Hoe kon die grote verandering plaatsvinden? Waar in de jaren tachtig pionieren in de ruimte als vanzelfsprekend gekoppeld werd aan pionieren en experimenteren in de kunst, stond in 2013 datzelfde experimenteren ineens in een kwaad daglicht. Hoe deze ontwikkeling kon plaatsvinden, wordt geïllustreerd door de geschiedenis van twee instellingen voor beeldende kunst in de polders: De Verbeelding in Zeewolde en Museum De Paviljoens in Almere. Twee ontwikkelingen spelen hierbij een belangrijke rol:

- 1) De toenemende druk die vanuit de politiek wordt gelegd op de bindende en identiteitsvormende capaciteit van kunst en musea.
- 2) Door de bijzondere wordingsgeschiedenis van de IJsselmeerpolders waren politici en ambtenaren nauw betrokken bij het ontstaan en voortbestaan van culturele instellingen, met positieve én negatieve gevolgen.

De jaren tachtig: een ambitieus begin

De Verbeelding startte in de jaren tachtig onder de titel 'De Kunstbaan'. De bedoeling was een nieuw vormingscentrum te bouwen, dat middels een kunstroute werd verbonden aan de nieuwe dorpskern Zeewolde. De oprichters waren van mening dat kunst een cruciaal onderdeel was van de volksopvoeding. Dit tot enthousiasme van de gemeente Zeewolde, die dacht dat het nieuwe kunstcentrum het nieuwe Zeewolde van een identiteit kon voorzien. Het vormingscentrum kwam er nooit, maar de zeven kilometer lange kunstroute uiteindelijk wel.

Ook de wortels van Museum De Paviljoens liggen in de jaren tachtig. De gemeente Almere legde een kunstcollectie aan om de

Demelza van der Maas analyseert de Flevolandse omgang met kunst in verleden en heden (foto Monavid).

nieuwe stad te presenteren als een kosmopolitische stad. De collectie moest de basis gaan vormen voor een toekomstig museum van hedendaagse kunst dat kon concurreren met andere grote steden. Aansluiting bij de lokale gemeenschap werd minder belangrijk gevonden. De gedachte was: als de kunstcollectie kwalitatief hoogwaardig was, zou het publiek uiteindelijk vanzelf komen. Tussen de hoge ambities voor De Verbeelding en De Paviljoens was evenwel sprake van een duidelijk verschil: de kunst in Zeewolde was bedoeld voor volksopvoeding en identiteitsvorming, de kunst in Almere werd gezien als een doel op zichzelf.

De jaren negentig: periode van bloei

In de jaren negentig kreeg De Kunstbaan zijn vorm. Landschapspark De Wetering was al aangelegd en in 1996 werd *Sea Level* als eerste kunstwerk opgeleverd. Er kwam een paviljoen, dat werd opgeleverd in 2000. In 1998 fuseerde De Kunstbaan met Kunstcentrum Flevoland. Samen gingen ze verder als De Verbeelding Kunst Landschap en Natuur, een instelling die zich ging richten op kunst in relatie tot natuur en landschapsontwikkeling.

In Almere nam de Dienst Kunstzaken in 1994 zijn intrek in oude paviljoens die speciaal voor de kunstcollectie van Almere waren aangekocht. In 1998 ging de dienst verzelfstandigd verder onder de naam 'Almeers Centrum voor Hedendaagse Kunst De Paviljoens', ofwel ACHK De Paviljoens. Er vond een professionaliseringslag plaats: de collecties werden opgeschoond, in kaart gebracht en bescheiden uitgebreid. De Paviljoens richtte zich op kunst in relatie tot stedelijkheid en architectuur en waar mogelijk in relatie tot Almere.

De voorspoed van de jaren negentig zorgde voor een groeiend zelfvertrouwen. De ambities van De Verbeelding en De Paviljoens groeiden daarin mee. De Verbeelding wilde vanaf 2000 niet langer een regionale functie hebben, maar een internationaal centrum worden voor kunst in relatie tot landschap en natuur. Men zette in op grootschalige manifestaties met grote namen. De Paviljoens werd in 2001 omgedoopt tot Museum De Paviljoens. Het richtte zich niet alleen meer op polderstad Almere en landschappelijke ontwikkelingen in Flevoland, maar ook op werk dat in relatie stond tot internationale ontwikkelingen in de beeldende kunst vanaf de jaren zestig tot nu.

Na 2000: de eerste barstjes

De unieke wordingsgeschiedenis van de polders droeg eraan bij dat politici en ambtenaren, veel meer dan elders, bij het ontwikkelen van culturele instellingen betrokken waren. Positief gevolg was de voorspoedige ontwikkeling van De Verbeelding en De Paviljoens in de jaren tachtig en negentig. Deze nauwe betrokkenheid van politici en ambtenaren had echter ook zijn prijs: beide instellingen waren bijzonder afhankelijk van de gemeentelijke welwillendheid én gebaat bij politieke continuïteit.

Na de millenniumwisseling veranderde er echter veel. De economie verslechterde en de rechtse politiek won aan populariteit, ook in de polders. Er werd steeds meer bezuinigd op cultuur. De eens zo enthousiaste gemeenteraad van Zeewolde ergerde zich groen en geel aan de zogenaamde 'moeilijke kunst' van De Verbeelding. Ook in Almere had men liever een museum met een breder draagvlak.

Er ontstonden conflicten. Vanuit de politiek werd de oorzaak van het geringe succes van de culturele instellingen bij de musea neergelegd. De kunst zou te elitair, te moeilijk en te ontoegankelijk zijn en te weinig moeite doen om aan te sluiten bij de wensen en interesse van de lokale gemeenschap. De museale leidingen ergerden zich op hun beurt aan het gebrek aan lange termijnvisie van de politici en de manier waarop kunst al te vaak ondergeschikt werd gemaakt aan oppervlakkige identiteitspolitiek.

Er was, kortom, sprake van een fundamenteel andere visie op de rol van kunst in de samenleving. Voor politici was kunst steeds meer een middel geworden om identiteit en binding te bevorderen. Lukte dat niet, dan wilden ze het liefst zo snel mogelijk weer van de kunst af. Daarom werd regelmatig bedreigd met het korten van subsidie. Voor kunstenaars en musea was de kunst een doel op zichzelf, een vorm van individuele expressie die zich moeilijk laat sturen en waarvan de uitkomst niet altijd te voorspellen is. Niet zo vreemd dus dat er conflicten ontstonden.

Doorslaande hang naar pionieren

Wie polder zegt, zegt pionieren. In de lokale politiek is het begrip 'pionieren' nog altijd bijzonder populair; het staat immers voor vooruitgang en ontwikkeling. Die drang om te pionieren heeft in de lokale cultuurpolitiek echter een opmerkelijk neveneffect gehad. Nog vóór het plan voor een nieuw museum of kunstwerk was uitgewerkt, was men vaak alweer verder aan het pionieren. Het merendeel van de dure plannen en adviezen verdween in de spreekwoordelijke la. Dat sommige van deze plannen bovendien verdacht veel weg hadden van het al bestaande Museum De Paviljoens leek niemand wat uit te maken.

Het einde

In Zeewolde verminderde na de pioniersfase het enthousiasme voor De Verbeelding. Het plan bleek meer geld en commitment te kosten dan men had gehoopt en gewenst. In december 2004 viel het doek voor De Verbeelding. Het aanhoudende vandalisme langs de kunstroute, de verstoorde verhouding tussen de gemeente en de stichting en het dichtdraaien van de subsidiekraan waren hiervoor de aanleiding. Alle activiteiten moesten worden gestaakt. Negen jaar later sloot ook De Paviljoens haar deuren. Drastische bezuinigingen van de gemeente en het rijk waren hiervoor de directe aanleiding.

De tastbare overblijfselen van beide culturele instellingen zijn nog altijd in het polderlandschap terug te vinden. Ze zullen de polderbevolking nog enige tijd confronteren met twee musea die eigenlijk niet vergeten willen worden. Hopelijk zal er voor toekomstige Flevolandse musea voor beeldende kunst, naast een tijd van pionieren, ook een tijd van consolideren en uitbouwen aanbreken.

Paul de Kort presenteert zijn ontwerp voor het zevende landschapskunstwerk (foto Monavid).

‘Het zevende landschapskunstwerk moet een nieuw hoofdstuk schrijven: dat van het sublieme, het gevoel dat je in een overweldigende natuur staat’

Paul de Kort, beeldend kunstenaar

Paul de Kort werkt inmiddels zo’n vijftien jaar als landschapskunstenaar. In zijn kunstwerken is hij in dialoog met het landschap en werkt hij graag samen met landschapsarchitecten. Voor het zevende Flevolandse landschapskunstwerk maakte hij een ontwerp voor het Zwarte Meer.

Voor Paul de Kort bestaat er een fundamenteel onderscheid tussen land-art en landschapskunst. Land-art is de kunsthistorische periode uit de jaren zeventig, waarin de pioniers op dit gebied het idee hadden dat het landschap een leeg doek was waarop ze een kunstwerk konden maken. Landschapskunst daarentegen is het landschap lezen en daar iets aan toevoegen, waardoor de karakteristieken duidelijker, mooier of beter worden.

Een bijzondere voorgeschiedenis

Voordat Paul de Kort de locatie in het Zwarte Meer uitzocht, deed hij onderzoek naar de geschiedenis van de Noordoostpolder. Hij ontdekte een fascinerend verhaal: aan het polderlandschap ligt een streng plan ten grondslag, gebaseerd op het centrale plaat-senmodel van Christaller. Dit honingraatmotief is in het landschap van de Noordoostpolder nog duidelijk te herkennen: Emmeloord als centrale plaats, omringd door een ring van dorpen die elk op ongeveer een uur fietsafstand van elkaar en Emmeloord liggen. Ook ontdekte hij op een landkaart van voor de drooglegging van de Noordoostpolder een zes kilometer lange dubbele strekdam met op de kop de lichtwachterswoning van Kraggenburg. Deze woning ligt nu op een verhoging in het polderlandschap en wordt Oud-Kraggenburg genoemd. In het Zwarte Meer ligt nog een residu van de strekdammen.

De geschiedenis van de naam Kraggenburg bleek vervolgens alles te maken te hebben met de strekdam. Om een strekdam te funderen, werden in die tijd drijvende rietvelden, de zogenaamde ‘kraggen’, uit de Weerribben los gestoken en naar de Zuiderzee vervoerd. De kraggen werden verzwaard met basalt of stenen en tot zinken gebracht. Afgesloten van zuurstof bleef het een goede basis voor een strekdam. Volgens een legende stond één van de jongens die daaraan meehielp op zo’n drijfstuk te dansen en te zingen ‘de kraggenburg, de kraggenburg!’ en heeft Kraggenburg daaraan zijn naam te danken.

Schatplichtig aan de kunstgeschiedenis

Als kunstenaar liet Paul de Kort zich inspireren door zijn voorgangers. Eén van hen is Robert Smithson, een vroege land-art kunstenaar en belangrijke pionier op dat gebied. Hij ontwierp het iconische kunstwerk *Spiral Jetty* in de staat Utah (VS), óók een strekdam in het water.

Paul de Kort wilde zich met het nieuwe landschapskunstwerk verhouden tot de zes kunstwerken die er al waren, maar tegelijkertijd een nieuw hoofdstuk schrijven. Het hoofdstuk van het sublieme, het gevoel dat je in een overweldigende natuur staat en haast een soort religieuze ervaring ondergaat. Daarbij liet hij zich inspireren door het kunstwerk *Mondaufgang über dem Meer* van Caspar David Friedrich uit 1821.

In de titel van zijn ontwerp verwijst Paul de Kort expliciet naar *Pier en Oceaan* van Piet Mondriaan uit 1914, een serie abstracte kunst die uitdrukt wat hij met *PIER+HORIZON* wil maken.

Natuur in het Zwarte Meer

Het Zwarte Meer is vanwege haar rietkragen een belangrijk gebied voor de grote karekiet, de purperreiger en de roerdomp. Een nieuw landschapskunstwerk mag deze natuurwaarden niet ondermijnen. Kijkend naar het water in het Zwarte Meer, ontdek je dat de waterstand meer dan een meter kan fluctueren. Het valt soms zelfs bijna droog, aangezien de bodem heel ondiep is. Met deze ‘natuurlijke’ omstandigheden diende rekening gehouden te worden bij het ontwerpen van een kunstwerk.

Animatie van het toekomstige landschapskunstwerk PIER+HORIZON, gezien vanuit het noorden bij zuidwestelijke wind (Paul de Kort).

PIER+HORIZON: het ontwerp

Met zijn ontwerp wil de kunstenaar het idee van de oorspronkelijke strekdam van Kraggenburg terugbrengen in het Zwarte Meer en geschikt maken om op te lopen. In het ontwerp bevindt zich rond de strekdam een raster van hoekpunten, geïnspireerd op het werk van Christaller. Op elk punt zijn palen in het water geslagen, waaraan drijvende rietkragen van zo'n 25 meter lengte worden bevestigd. De kraggen reageren op de veranderende windrichtingen. Op die manier wordt de werking van de wind gebruikt in het ontwerp. Een bezoeker die straks de strekdam oploopt is op een gegeven moment omringd door de drijvende kraggen op het water.

De strekdam ligt op 106 graden Azimut. Wie in het verlengde van de strekdam kijkt, ziet de zon ergens in februari en oktober precies in die lijn opkomen. Ook staat dagelijks rond acht of negen uur in de ochtend de zon precies in de lijn van de strekdam. Een webcam die elke dag een foto van het kunstwerk maakt rond die tijd, levert in een jaar een bijzondere time-lapse op van 365 foto's. Zo zal het project ook voor bezoekers op afstand te volgen zijn.

'Kunst in de openbare ruimte moet een plek markeren en tot betekenis brengen'

Ans van Berkum, directeur cASLa

Het cASLa, Centrum voor Architectuur, Stedenbouw en Landschap van Almere, is belangrijk geweest voor de stedelijke ontwikkeling van Almere. Na De Verbeelding en De Paviljoens moet echter ook cASLa nu haar deuren sluiten. De architectuurfunctie van cASLa wordt ondergebracht in een nieuwe organisatie, gekoppeld aan de Stadsschouwburg. Onder de werktitel *Hectare* gaan verschillende kunstfuncties met elkaar in verbinding werken. Een nieuwe experimentele fase breekt daarmee aan.

Kunst in de ruimte

Bij kunst in de openbare ruimte staat het woord 'ruimte' centraal. Een kunstwerk oriënteert zich immers bijna altijd op de ruimte, als het tenminste wil overleven en een goed kunstwerk is. De ruimte in Almere en Lelystad is een niet-Nederlandse ruimte. Mensen raken er een beetje in verloren. Wie om zich heen kijkt, vraag zich af hoe kunst zich ooit tot die ruimte moet gaan verhouden.

Wat zouden beelden met die geweldige ruimte moeten doen? Tegenwoordig vindt men vaak dat kunst een nieuwe betekenis moet geven of zelfs een poëtische dimensie moet creëren. Maar waarom zou een kunstwerk altijd nieuw moeten zijn? Iets bewaren en naar het verleden verwijzen is óók interessant. Een kunstwerk krijgt vaak betekenis in de samenwerking met de mensen die er naar kijken. Als mensen het zien als een soort markering in de ruimte wordt het aanvaard en gaat men ervan houden.

Almeerse kunstwerken

Dat 'houden van' is bijvoorbeeld gebeurd met de ***Olifanten van Almere*** (1999) langs de A6/A27, een kunstwerk van Tom Claassen. Ondanks de schijnbare nietszeggendheid van de olifanten, hebben we ze omarmd en zien we ze als 'van ons'.

Een ander voorbeeld is de ***Energienaald*** (1986) van Jan van Munster. De energie die het kunstwerk uitstraalt appelleert aan de trots van de Almeerders, die hun stad uit het niets hebben opgebouwd. De naald was in 1986 met zijn 55 meter hoger dan elk gebouw in Almere. Daarna groeide de stad de hoogte in en heeft de *Energienaald* een nieuwe plek gekregen waar hij weer goed zichtbaar is. Het gaat immers om de verhouding van het kunstwerk tot de ruimte.

Bij het kunstwerk ***Voortvarend*** (2012) van Siemen Bolhuis is ook veel aandacht besteed aan de verhouding met de ruimte. Het kunstwerk is gemaakt ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de gemeente Almere en heeft de kogge als thema. Het werk heeft een bijna religieuze dimensie, omdat je jezelf onderin die hand kunt vleien. De kogge wordt als het ware weer aan water teruggegeven. De bewoners van Almere hebben er iets mee en dat maakt het tot een geslaagd werk.

Een deel van de beeldengroep *Olifanten van Almere* (1999) van Tom Claassen, bij het verkeersknooppunt A6-A27 in Almere (foto Monavid).

Het kunstwerk **Where Thoughts Are** (2013) van Ram Katzir in de patio-tuin van de Belastingdienst in Almere Stad gaat heel mooi samen met de binnenruimte waarin het is geplaatst. Het witte kunstwerk reflecteert de prachtige iriserende kleuren van de omringende kantoorgebouwen.

Een kunstwerk dat lange tijd een moeizame verhouding met de omringende ruimte had, is **De Urn** (2000) van Armando. De oorspronkelijke plek in de Verzetswijk vond men te somber. De urn werd vervolgens op een heuveltje op een sokkel in het Kromslootpark geplaatst. Geen geslaagde keuze voor een kunstwerk dat bij je moet komen en dat op de grond hoort te staan. De Rotary Club Almere heeft *De Urn* tweehonderd meter verplaatst, naar een plek waar aandacht is besteed aan de zichtlijnen naar het kunstwerk.

Oud-wethouder Adri Duivensteijn gaf Jan de Vletter, oud-directeur van de Alliantie, bij zijn afscheid een kunstwerk (2010). Paul de Reus maakte een ontwerp dat alle mensen met hun wensen verbeeld die door Jan de Vletter tijdens zijn loopbaan in de lucht zijn gehouden. We zullen dat verhaal echter moeten blijven vertellen, want wie kent die geschiedenis straks nog? Het kunstwerk **Hestia** (2005) van Siemen Bolhuis is een

voorbeeld van een kunstwerk dat niet mooi in verhouding tot de ruimte staat. Verplaatsen is echter nogal een ingreep.

Kunst als middel

Steeds meer kunstwerken zijn bedoeld als middel om iets te bereiken. Een voorbeeld daarvan is **Tuin van Samenkomst** (2009) van Siemen Bolhuis in Almere Buiten. Deze tuin had als doel Nederlanders van zo'n vijftig verschillende achtergronden bij elkaar te brengen. De sociale creatie, zowel tijdens het gezamenlijk aanleggen als de ontmoetingen die nu in de tuin plaatsvinden, is in feite het eigenlijke kunstwerk.

In de binnentuin van het Malmö Hüs in Almere Buiten, de enige houthoogbouw in Nederland, is het kunstwerk **Deuren** (2008) van Cor Litjens geplaatst. De mooie binnentuin is onder andere bedoeld om theatervoorstellingen te geven. Het kunstwerk met de twee deuren past in de wens om ontmoetingen te creëren.

In het Nederlandse Zorgcentrum De Archipel is het kunstwerk **Noli Me Tangere** (2007) van Luk van Soom geplaatst. De 15 meter hoge boom stalen boom heeft aan de uiteinden van zijn takken aluminium lampenkappen, die verschillende kleuren licht kunnen geven. De naam van het werk kan vertaald worden met 'raak mij niet aan' en verwijst naar het klassieke Bijbelverhaal van Maria Magdalena die Jezus na Zijn opstanding niet mag aanraken. De kunstenaar wil duidelijk maken dat het kunstwerk pas een kunstwerk is als het 'aan' is, dus als het licht geeft.

Toekomstige kunstwerken

Voor de bibliotheek in het nieuwe cultuurcentrum Extravert in Almere Buiten wordt momenteel een kunstwerk ontwikkeld. Het werk komt op een plek waar veel fietsen staan en waar veel activiteit plaatsvindt. Het zal een uitdaging zijn om een kunstwerk goed in deze ruimte te plaatsen.

Langs het boshart aan de Waterlandse Weg rijden veel mensen die de stad in komen. Het is typisch een plek voor een kunstwerk dat iets moet doen, iets kan betekenen voor de stad. Omdat de locatie zo potentieel betekenisvol is, heeft de keuze voor een kunstwerk al een aantal weken vertraging opgelopen. De verwachting zijn inmiddels hooggespannen.

Plekken tot betekenis brengen

Wat vragen we eigenlijk van een kunstwerk in de openbare ruimte? Eén ding is zeker: met de keuze van kunst voor de openbare ruimte dienen we heel serieus om te gaan. De visie van sommige kunstenaars dat een kunstwerk vooral mensen moet schokken en wakker moet schudden zou hierin zeker geen primaire rol moeten spelen. Kunst in de openbare ruimte is in principe bedoeld om lang te blijven staan. Het moet een plek markeren en tot betekenis brengen, niet eens persé tot een nieuwe betekenis. Het moet een beeld zijn voor de mensen. En dan hoeft er tussen kunst als doel of kunst als middel geen verschil meer te zijn.

Ans van Berkum over kunstwerken in Almere (foto Monavid).

Toehoorders reageren op de lezingen (foto Monavid).

Slotwoord

Andries Greiner, voorzitter Genootschap Flevo en dagvoorzitter

Uit de vier boeiende lezingen bleek een aantal constatering het memoriseren waard. Het moeizame onderhoud en behoud van kunstwerken zoals het fries van Alfred van Werven en het kunstwerk *Diego Rivera* in Zeewolde. De belangrijke rol van politici en ambtenaren in de ontwikkeling van de culturele instellingen in Zeewolde en Almere en daaraan gekoppeld de klemmende vraag: is kunst bedoeld als middel of als doel?

Het landschapkunstwerk van Paul de Kort, waarvoor de kunstenaar zich verdiepte in de geschiedenis van het gebied. Zijn constatering dat een kunstwerk soms juist gewaardeerd wordt doordat het niet meer bestaat. Ans van Berkum die ons wees op de waarde van openbare kunstwerken, die vooral zit in de aanvaarding en waardering door de bevolking. En als laatste haar afsluitende opmerking dat er vanuit die visie geen verschil meer hoeft te zijn tussen kunst als doel of kunst als middel.

Keramische reliëf *De Ploeger* (1963) van Frank Nix, bij de ingang van Museum Nagele (voormalige rooms-katholieke St. Isidoruskerk) (foto Museum Nagele).

Kunstenaar Paul de Kort licht aan de rand van het Zwarte Meer (bij Kadoelersluis) de excursiegangers de locatie van het 7e Flevolandse landschapskunstwerk toe (foto Fotopersbureau Freddy Schinkel).

Reisverslag van de noordelijke excursie

Marika Gauthier

Route: Lelystad, Nagele, noordpunt Schokland, Ens, Kraggenburg, Kadoelersluis, Ens, Ketelhaven, Swifterbant, Lelystad.

André Geurts leidde de deelnemers langs het noordelijk deel van Lelystad via de A6 naar de Noordoostpolder. We passeerden de Zuiderzeewijk, de oudste woonwijk van Lelystad met wel zestien kunstwerken, en het gebied rond de Bronsweg met biologisch-dynamische landbouwbedrijven. Als een soort oriëntatiepunt staat daar de **Windwachter** (1990) van Jeroen Stok, een kunstwerk waarin de rode en witte kunststof panelen constant in beweging zijn door de wind en bovendien de lucht en de omgeving weer spiegelen. Rijdend over de A6 kregen we informatie over het vroegere en huidige uiterlijk van de Flevocentrale en de landschap-pelijke markering van het Swifterbantgebied, waar veel prehistorische vondsten zijn gedaan.

Na de Ketelbrug passeerden we rechts het **Monument Noordoostpolder** (1993), vaak het **Ketelhuisje** genoemd, een ontwerp van de Twentse architecten Koopman & Bolink. Het monument bestaat uit een bakstenen huisje met een rookpluim uit de schoorsteen die fungeert als windvaan. Het scheepje op de rookpluim vaart op de voormalige waterhoogte tegen de wind in.

Via de Domineesweg reden we naar Nagele. Bij de ingang van de voormalige St. Isidoruskerk, het huidige Museum Nagele, prijkt het kunstwerk **De Ploeger** (1963) van Frank Nix, een reliëf van een persoon die het nieuwe, op de zee veroverde land ploegt. Bij het museum staat ook het kunstwerk **Muze** (2006) van Cor Sonke, een van glasvezeldoek gemaakte buste van een vrouw, en het kunstwerk **Uit de klei getrokken** (2003) van Diet Wiegman, bestaand uit contourportretten van wereldleiders uit de tijd van de Koude Oorlog (1946-1991).

De Titus Brandsma School (1957) staat samen met de andere scholen van Nagele op de rijksmonumentenlijst. De scholen zijn ontworpen volgens de principes van het Nieuwe Bouwen en weerspiegelen de licht, lucht en ruimte in het onderwijs. Het kunstwerk **Hunebed** (1976) in de centrale groene ruimte van Nagele wil een relatie leggen tussen nieuw en oud in de polder. Bijzonder is ook de PKN-kerk van de architecten Van den Broek & Bakema uit 1959/1960.

Via de Oud-Emmeloorde weg reed de bus naar de noordpunt van Schokland, waar het **Nationaal Binnenvaart monument** (2009) van Ids Willemsma werd bekeken. Vervolgens wandelden we naar de markering van de oude rooms-katholieke begraafplaats, die in 2007 door Annetta Bult en Marianne Meinema werd voorzien van een hekwerk waarin de namen van Schokker families die er hun doden begraven hebben, zijn aangebracht. De gemarkeerde plek mag door nazzaten van de Schokkers als strooiveld worden gebruikt.

In de tuin van de lichtwachterswoning zagen we nog een bronzen beeldje zonder titel van Hans Blank, dat in 2008 werd aangekocht en geplaatst door het A.D. van Eckfonds in 2008. Dat de noordpunt van Schokland een bijzonder fotogeniek plekje is, blijkt wel uit de gele lijst die National Geographic daar in 2013 heeft geplaatst ter ere van het 125-jarig bestaan van het tijdschrift.

In Ens zagen we de kunstwerken **Zicht op Schokland** (2000) van Eugene Terwind, **De Baanbreker** (1989) van Steef Roothaan en de **Fontein** (1971) van Willem van Doorschodt. Dit laatste is het oudste kunstwerk in de openbare ruimte van Ens.

Vanuit Ens reden we naar Kraggenburg, waar bij de ingang naar het dorpscentrum twee uit Franse bergsteen gehouwen leeuwen uit 1890 van Bart van Hove te vinden zijn. Amsterdam gaf de leeuwen in 1952 cadeau aan de polder bij de viering van het 10-jarig bestaan. Nadat ze eerst een plekje kregen in Emmeloord, kwamen ze later in Kraggenburg terecht.

Vanaf de parkeerplaats bij de Kadoelersluis wandelden we naar het meest zuidoostelijk hoekje van de Noordoostpolder, waar we een blik konden werpen op de locatie van het toekomstige zevende landschapskunstwerk **PIER+HORIZON** in het Zwarte Meer. Kunstenaar Paul de Kort gaf een boeiende uitleg van zijn hopelijk in 2017/2018 te realiseren werk.

Na een pauze op het terras van 'Het Wapen van Ens' werd de tocht voortgezet richting Oostelijk Flevoland. In Ketelhaven stopten we bij het prachtige gemaal Colijn, ontworpen door Dirk Roosenburg en gebouwd in de jaren 1952-1956. Het betonnen reliëf in de gevel van het gemaal is van de Haagse kunstenaar Gerard van Remmen en verbeeldt de inpoldering met korenaren, dijkbouw, land inmeten en de vissen van de Zuiderzee. Een glazen pui van de Groningse kunstenaar Johan Dijkstra siert de ingang van het gemaal.

Op de Ketelmeerdijk hadden we een prachtig zicht op de beelden op de dijk (1981) van Cyril Lixenberg, bestaande uit drie oervormen: een vierkant, een cirkel en een driehoek. In Swifterbant bekeken we het kunstwerk **De wijde blik** (2007) van Gert-Jan Mulder, een berg met een stoeltje dat symbool staat voor een uitzichtpunt met wijde blik.

Voor de bibliotheek staat de **Klingkrabber** (1985) van Ger Zijlstra, op de Greente de muziekkoepeel **Swifterbant Pot** (2007), en aan een uitvalsstraat het beeld **Tweeling** (2009) van Nel van Lith. Zij en Gert-Jan Mulder hebben nog les gehad van Piet Esser, de maker van het Lely-standbeeld dat bij het Nieuw Land Erfgoedcentrum in Lelystad staat. In het oorspronkelijke stratenplan van Swifterbant is een vis te herkennen.

Onderweg naar Lelystad reden we langs het **Observatorium** (1971) van Robert Morris, het oudste landschapskunstwerk van Flevoland. In Lelystad passeerden we het uitvaartcentrum/crematorium **Ölandhorst**. De geveldecoratie van dit gebouw is van Alfred van Werven, de kunstenaar die voor Dronten het polderfries realiseerde dat momenteel te zien is in de ijshal van Leisure World in Dronten. In het Lelycenter, het eerste winkelcentrum van Lelystad, legde de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders de basis voor de collectie beeldende kunst in de openbare ruimte van Lelystad. In 1970 vond daar de eerste beeldtentoonstelling op het Brugplein plaats.

Na een bijzonder boeiende en geslaagde tocht bereikten we aan het einde van de middag weer ons vertrekpunt, De Cantine bij het Nieuw Land Erfgoedcentrum. Voordat we uitstapten, kregen we nog informatie aangereikt over het beeld van ir. Cornelis Lely (1984) van Piet Esser en het kunstwerk **Exposure** (2010) van Antony Gormley.

Reisverslag van de middenexcursie

Judith Flapper

Route: Dronten, Harkersluis, Zeewolde, Lelystad.

De excursie Midden-Flevoland leidde de deelnemers vanaf het Nieuw Land Erfgoedcentrum naar Dronten waar de eerste stop van de middag was voorzien. Op weg naar Leisure World kwamen we langs het **Observatorium** (1971) van Robert Morris, oorspronkelijk gerealiseerd voor de tentoonstelling *Sonsbeek buiten de perken* en later door de RIJP aangeschaft en in 1977 als het eerste landschapskunstwerk van Flevoland geplaatst. Bij de aanleg lag dit monumentale werk vrij in de ruimte met zichtlijnen die ver over het polderlandschap reikten. Door de aanleg van de Hanzelijn en de omgelegde nieuwe autoverbinding naar Dronten is het werk enigszins geïsoleerd komen te liggen en zijn de zichtlijnen vanuit het kunstwerk danig verstoord door treinverkeer, elektriciteitsmasten en bebouwing. Toch blijft het een prachtig werk en de moeite van een bezoekje waard.

André van Holk vertelde in de bus over het prachtige **fries** (1968) van **Alfred van Werven** dat we in de ijshal van Leisure World in Dronten zouden gaan bekijken. Het werk werd op het nippertje van de ondergang gered door de sloper van het gemeentehuis van Dronten waar het zich oorspronkelijk bevond. Het 75 meter lange werk is opgebouwd uit beschilderde houten panelen en vertelt over de ontstaansgeschiedenis en de ontginning van de polder. In prachtige, krachtige verfstreken is dit verhaal heroïsch weergegeven. De ijshal heeft zich om dit monumentale werk bekommerd en het een prominente locatie geboden aan de muur rondom de schaatsbaan. Het was een bijzondere beleving om dit prachtige werk in de ijshal gerepresenteerd te zien.

Vanuit Dronten ging de route richting gemaal Lovink (1956), dat door André van Holk in de bus werd toegelicht. Het gemaal, van de hand van de architecten Roosenburg, Verhaage en Luyt, is met recht een erfgoedmonument. De strakke, modernistische bouw weerspiegelt de functie en biedt tegelijkertijd prachtige details van deze bouwstijl. Er is veel aandacht geschonken aan de inrichting. Bovenop het gemaal is voorzien in een terras dat een prachtig uitzicht biedt op het randmeer, de bebouwing en het landschapskunstwerk dat in het water ligt. Aan de kopgevel van het gemaal is het reliëf **Land en Water** (1957) van T. Roosenburg, zoon van de architect, aangebracht. Het is een schitterend reliëf waarbij de relatie tussen land en water wordt verbeeld door een visser en een boer die elkaar de hand reiken.

Naast het gemaal ligt het kunstwerk **De Blauwe Dromer** (2002) van kunstenaar Jaqueline Verhaagen, dat door Judith Flapper werd toegelicht. Het kunstwerk bestaat uit een kunstmatig atol, uitgevoerd in blauw asfalt, met een verdiepte kern waarin water, blauwe basaltblokken en begroeiing een wereld op zich vormen. De naam verwijst naar de functies die dijken hebben als waker (eerste waterkering), als slaper (de reservewaterkering) en als dromer (uiterste waterkering, vaak diep in het land gelegen). Tegelijkertijd nodigt het werk uit om te mijmeren en te dromen. Na dit indrukwekkende bezoek werd de tocht vervolgd naar Zeewolde.

Al rijdend over de Knardijk die Oostelijk van Zuidelijk Flevoland scheidt en als waterkering fungeert voor het Randmeer, werd genoten van het prachtige landschap dat zich ontvouwt. Elias Tieleman ging in op een kunstwerk van Dominique Himmelsbach de Vries, het **Monument voor Prima Mensen** (2014), dat hier binnen enkele weken gerealiseerd zal worden voor de beeldenroute **Flevo Ku(n)st Boulevard**, een kunstroute tussen Biddinghuizen en Zeewolde. Dit als tegenhanger voor het hierna volgende bezoek aan **De Verbeelding** waaraan een kunstroute is verbonden die in verval is en langzaam in vergetelheid zal wegzinken. Bij **De Verbeelding** aangekomen kregen we aandacht voor de perfecte symbiose die op deze locatie is aangegaan tussen landschapsinrichting (Bas Maters en Pieter van der Molen), landschapskunst (**Sea Level** (1996) van Richard Serra), architectuur (**Kunstpaviljoen De Verbeelding** (2001) van René van Zuuk) en de kunstwerken en kunstroute die hieraan verbonden zijn. Nadat **De Verbeelding** in 2004 haar deuren noodgedwongen moest sluiten, is aan het Paviljoen in 2009 een nieuwe functie toebedeeld door de opgerichte stichting De Verbeelding. Deze stichting organiseert nu crossovers in het Paviljoen, variërend van concerten en tentoonstellingen tot educatieve projecten en overige activiteiten. Dankzij haar inspanningen krijgt deze prachtige locatie weer de aandacht die het verdient!

Excursiegangers bekijken het van een hek voorziene kunstwerk Diego Rivera in de Sovjet Unie (1998), dat Jan van de Pavert in opdracht van Stichting De Verbeelding maakte voor de kunstbaan in Zeewolde (foto Elias Tieleman).

De tocht werd voortgezet met een stop bij het landschapskunstwerk **De Aardzee** (1982) van Piet Slegers. Na een gedegen inleiding in de bus kon men hier genieten van deze gestolde zee, gemaakt van aarde. Al wandelend werd men zich bewust van de vroegere zeebodem en de woeste zee die hier tekeer kon gaan, maar ook van de doorkijkjes naar het overweldigende polderland-schap dat zich tussen de aarden golven openbaart.

De rit werd voortgezet naar Lelystad waarbij Elias Tieleman inging op de verschillende vormen van kunst als middel tot sociale verbinding en het geven van identiteit aan nieuw te bouwen wijken en hun bewoners. Een voorbeeld hiervan is de strip *Vindus Vinex en de Landstrekers* die hij samen met de kunstenaars Hein Walter en striptekenaar Eric Heuvel heeft gerealiseerd in de Landstrekenwijk in Lelystad in opdracht van Kunst in de Buurt.

Als laatste werd een korte stop gemaakt bij het kunstwerk van Ernst van der Hoeven in Warande, **Royal Peat** (2013). Het kunstwerk is een vorm van kunst om identiteit aan deze nieuwbouwwijk te geven: een plattegrond van de kern van Huis ten Bosch, die in veenblokken op een lege kavel in Warande is neergelegd. Deze veenblokken zijn ingezaaid met pioniersbegroeiing zodat zich in de loop de jaren een wuivend tapijt zal ontwikkelen.

Om vijf uur waren we terug bij het Nieuw Land Erfgoedcentrum na een intensieve, maar prachtige middag waarin vele vormen van kunst en cultureel erfgoed uit de regio Midden-Flevoland de revue zijn gepasseerd.

De Blauwe Dromer (2002), een landschapskunstwerk van Jacqueline Verhaagen bij Harderhaven (foto Elias Tieleman).

Dit is een uitgave van Genootschap Flevo
www.genootschapflevo.nl

Colofon

Tekst & redactie Lenie Hanse Tekst & Onderzoek
www.leniehanse.nl

Opmaak

Bolle Media
www.bollemedia.nl

Foto's Monavid
www.monavid.com

Foto voorblad

Het Monument Noordoostpolder, vooral bekend als Ketelhuisje.